ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

पौराणिकसमये स्त्रीधनविमर्शः

डॉ. अविनाश गायेनः
सहायकाध्यापकः, संस्कृतविभागः, घाटाल-रवीन्द्र-शतवार्षिकी-महाविद्यालयः
पश्चिमबङ्गः

प्रबन्धसारः

पुराणेषु सामाजिकजीवनस्य सम्यक् चित्रणं दृश्यते, यत्र नारीणां स्थानम्, अधिकारः च विशेषतया वर्णितम्। पुराणकालीनसमये नारीणाम् आर्थिकस्वातन्त्र्यम्, उत्तराधिकारः, दानाधिकारश्चेत्यादयः महत्त्वपूर्णाः विषयाः आसन्। अत्र कश्चन महत्त्वपूर्णं तथ्यमस्ति यत् ताः केवलं गृहिण्यः न आसन्, अपि तु दानकर्त्र्यः, गृहकर्त्र्यः, व्यवसायिन्यः अपि आसन्।

ब्रह्मवैवर्तपुराणे, गरुडपुराणे, अग्निपुराणे च नारीणाम् अर्थसम्बन्धिनी भूमिका विस्तृतरूपेण वर्णिता अस्ति। पतिसम्पत्तौ भार्यायाः अधिकारः, कन्यायाः दायभागः, स्त्रीधनस्य सुरक्षणम्, एते विषयाः पुराणेषु स्पष्टतया निरूपिताः। विशेषतया "स्त्रीधनम्" इत्यस्य संरक्षणं धर्मशास्त्रेषु पुराणेषु च निर्दिष्टम्।

स्त्रीणां सामाजिकम् आर्थिकं च सशक्तिकरणं, तासां परिग्रहे स्थितं धनं, विवाहकाले प्राप्तं द्रव्यं, तस्य संरक्षणं च - एतेषां माध्यमेन ताः आर्थिकरूपेण आत्मनिर्भराः अपि आसन्। धर्मपत्नी पतिसहधर्मिणी मता, यथासम्भवं तस्या आर्थिकाधिकारः अपि तेन सह सङ्गतः। न केवलं गृहिजीवने, अपि तु कतिपये स्त्रियः पुराणेषु शिक्षिका, व्यापारिणी, विदुषी चेत्यादिरूपेण अपि उन्नीताः दृश्यन्ते। उदाहरणरूपेण सावित्री, गार्गी, मैत्रेयी इत्याद्याः स्त्रियः केवलं धार्मिकजीवने न, अपि तु तात्त्विकविमर्शेषु अपि प्रमुखं स्थानं प्राप्तवत्यः।

एवं दृश्यते यत्, पुराणकालीनसमये नारीणाम् आर्थिकभूमिका केवलं पारिवारसम्बद्धा न, अपि तु व्यापिका सामाजिकी च आसीत्। आर्थिकस्वातन्त्र्यं, दायभागाधिकारः, स्त्रीधनरक्षणं च - एतेषु विषयेषु पुराणेषु यथोचितं निर्देशः अस्ति। नवीनशोधदृष्ट्या अपि, एतेषां तथ्यानां परीक्षणेन ज्ञातुं शक्यते यत् नारीणाम् आर्थिकभूमिका भारतीयसंस्कृतेः मूले सुप्रतिष्ठिता आसीत्। एते दृष्टान्ताः आधुनिकस्त्रीसशक्तिकरणप्रयासानां प्रेरणास्रोतांसि अपि सन्ति।

अतः अस्य शोधस्य माध्यमेन नारीणाम् आर्थिकस्थितेः प्राचीनदृष्टिकोणतः सम्यक् विश्लेषणं क्रियते, यत् अस्मिन् वर्तमानकाले अपि प्रासङ्गिकम्।

कुञ्जीशब्दाः - पुराणसाहित्यं, स्त्रीधनं, दायभागः, आर्थिकस्वातन्त्र्यं, स्त्रीसशक्तिकरणं, सामाजिकभूमिका चेत्यादयः।

****

प्रस्तावना -

पुराणं पुरातनमाख्यानमुच्यते। संस्कृते पुराणशब्दश्चिरन्तनपर्यायः। पुराणेषु भूता वर्त्तमाना भाविनश्चार्था वर्ण्यन्ते। इतिहासे तु भूता एवार्था वर्ण्यन्त इति पुराणेतिहासयोरन्तरम्। प्राचीनास्तु पुराणमपि इतिहासशब्देनाभिदधते। पुराणेषु पुराणलक्षणमित्थमुक्तं -

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्॥[1]

वेदोपनिषत्सु विद्यमानानां गहनतत्त्वानां कथामाध्यमेन बोधनम् इत्येतत् पुराणानां प्रमुखं

[1]देवीभागवतम् - पूर्वार्द्धम् २।९८

प्रयोजनम्। एतद् अतिरिच्य भारतस्य प्राचीनयुगस्य इतिहासस्य पुनर्निर्माणे अपि एतत् साहित्यं महता प्रमाणेन उपकरोति इत्येतत् अवश्यं स्मर्तव्यम्। अष्टादशसु महापुराणेषु एकैकस्मिन् अपि भारतस्य विविधस्थलानां परिचयः, विविधकालस्य च निरूपणं दृश्यते। इतिहासे प्रसिद्धानां राजवंशानां विवरणं, राज्ञां विजयपराभवानां विवरणञ्च उपलभ्यते। तस्मिन् काले प्रसिद्धानां बहु जनानां प्रस्तावः दृश्यते। शुङ्ग-नन्द-मौर्य-इक्ष्वाकु-पुरूरववंशीयानां चरित्रं दृश्यते। भविष्यत्पुराणे चन्द्रगुप्त-विक्रमादित्य-पाणिनि-पतञ्जलि-कबीरदास-कृष्णचैतन्यादीनां विवरणं लभ्यते। ब्रह्माण्डपुराणे शातवाहन-आन्ध्रवंशस्य राज्ञां विवरणेन सह तस्य कालस्य राजनैतिकपरिस्थितेः उल्लेखः अपि दृश्यते। तेन सह धार्मिकपरिस्थितिः अपि निर्दिष्टा अस्ति। शैव-वैष्णवसम्प्रदाययोः विभिन्नता, देवालयानां माहात्म्यं, व्रतानां विवरणं, पुण्यक्षेत्राणां महिमा च वर्णितं दृश्यते। स्कन्दपुराणे सहस्राधिकानां पुण्यक्षेत्राणां भौगोलिक-ऐतिहासिकविवरणम् उपलभ्यते। चातुर्वर्ण्यव्यवस्था, देशाचार-कुलाचाराः, नित्यनैमित्तिककर्माणि, संस्काराः, पर्वाचरणं, स्वामि-भृत्यसम्बन्धः, राज-प्रजासम्बन्धः, पिता-पुत्रसम्बन्धः - इत्यादयः विषयाः अत्र निरूपिताः सन्ति। अग्निपुराणे वास्तुशिल्प-वर्णचित्र-नाट्यकलायाः प्रस्तावः अस्ति। अश्वचिकित्सा-हस्तिचिकित्सा-सर्पदष्टमन्त्रचिकित्सा-बालग्रहचिकित्सा च विवृता अस्ति। नारदपुराणे ज्योतिषस्य निरूपणमस्ति। आयुर्वेदस्य इतिहासनिर्माणे ब्रह्माण्डपुराणं सहकरोति। एवं पुराणानां विषयविस्तारः अस्ति सुमहान्।

पौराणिकसमये नारीणाम् आर्थिकदशा समुन्नताऽऽसीत्; परन्तु आधिक्येन राजवर्गीया उच्चतरवर्गीयाश्च स्त्रियः पित्रा पत्या वा अर्जितस्य धनस्य अधिकारिण्य आसन्। स्वार्जितसम्पत्तिर्निम्नवर्गीयाणां सेवाकार्यसम्पादिकानां वेश्यादिवृत्त्या जीवन-निर्वाहिकाणां स्त्रीणां समीपेऽप्यासीत्। स्त्रीणाम् आर्थिकदशायाश्चित्रणं मुख्यरूपेण परिच्छेदेऽस्मिन् दृष्टिद्वयेनावलोकनीयं -

(१) स्त्रीधनम् - अर्थाद् नारीणां पृथग्धनसम्पत्तिरिति,

(२) दायभागः।

अनयोरुभयोरुपरि विचारो विधास्यते।

स्त्रीधनम्

कौटिल्यस्य परिभाषेयं वर्तते यद् वृत्तिराबध्यं वा स्त्रीधनम्। परद्विसहस्रस्थाप्या वृत्तिः। आबध्यं नियमः।[2] अर्थाद् वृत्तिः (जीवनवृत्तिः) एवम् आबध्यं (यच्छरीरधारणं कृतं यस्या यथाऽऽभूषणम्) स्त्रीधनम्। स्त्रीधनस्य शाब्दिकोऽर्थः स्त्रीसम्पत्तिः। शुल्क-अन्वाधेय-अधिवेदनिक-बन्धुदत्ताः सर्वेऽप्येते स्त्रीधनमिति प्रोच्यन्ते। जीमूतवाहनेन प्रोक्तं "तदेव धनं स्त्रीधनमस्ति यद्धनस्य दानरूपेण प्रदानं कर्तुं विक्रयं कर्तुं तथा पतिनियन्त्रणं विना स्वतन्त्ररूपेण उपभोक्तुं स्त्रीणां पूर्णाधिकारो वर्तते" इति।

विवाहसमये कन्यानां कृते मात्रा पित्रा पत्या भ्रात्रा अन्यसम्बन्धिना च दत्तं धनं वस्तुजातं च तत्सर्वं स्त्रीधनमिति मन्तव्यम्। गौतम-नारद-आपस्तम्ब-विष्णु-व्यास-देवलादयः सर्वेऽपि स्मृतिकाराः स्त्रीधनोपरि स्त्रीसत्त्वस्य समुल्लेखं प्रकुर्वन्ति। एषु एकानुसारम् अन्न-वस्त्र-सम्पत्त्यादयः, याश्च स्वसम्बन्धिभिः प्राप्तास्ताः सर्वास्तस्या व्यक्तिगताः सम्पत्तयः सन्ति। सा तस्याः स्वयम् अधिकारिणी भवति। तद्धनोपरि तत्पतेर्नास्ति कश्चनाधिकार इति। मनुरपि नारीणां पृथक् सम्पत्तेरुल्लेखं करोति -

---

[2]कौटिल्य-अर्थशास्त्रम् - 3.2 ।

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि ।

भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥[3]

विवाहकाले अग्निसन्निधौ यत्पित्रादिदत्तं तदध्यग्निस्त्रीधनम् । तदाह कात्यायनः -

विवाहकाले यत्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ ।

तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥[4]

यत्तु पितृगृहाद्भर्तुर्गृहं नीयमानया लब्धं तदध्यावाहनिकम् । तथा च कात्यायनः -

यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना तु पैतृकात् ।

अध्यावाहनिकं नाम तत्स्त्रीधनमुदाहृतम् ॥

अन्वाधेयं च यद्दत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् ।

पत्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥[5]

अन्वाधेयं व्याख्यातं कात्यायनेन -

विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुले स्त्रिया ।

अन्वाधेयं तदुक्तं तु सर्वबन्धुकुले तथा ॥[6]

विवाहसमयेऽग्निसमक्षं यत् प्रदीयते तद्धनं बुद्धिमन्तो जना अध्यग्नि-स्त्रीधनमिति कथयन्ति। पतिगृहे गमनसमये यत्किञ्चित् पितृगृहात् स्त्री प्राप्नोति तद् अध्यावाहनिकं स्त्रीधनं कथ्यते। श्वश्रूश्वशुरद्वारा स्नेहवशाद् यत्किञ्चिद् दत्तं तथा वन्दनकरणसमये श्रेष्ठजनद्वारा यत्किञ्चित् प्राप्तं तत् प्रीतिदत्तं स्त्रीधनं प्रोच्यते। तच्छुल्कं स्त्रीधनं निगद्यते यत् पात्राणां भारवाहिपशूनां दुग्धदपशूनां दासानाम् आभूषणानां मूल्यरूपेण प्राप्तं भवति। विवाहोपरान्ते पतिकुल-पितृकुल-बन्धुजनैर्यत् किञ्चित्प्राप्तं तद् अन्वाधेय इति कथ्यते। स्त्रीधनसम्बन्धविषये विस्तृतविवरणं मनुस्मृतौ, याज्ञवल्कस्मृतौ च प्राप्यते।

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम् ।

आधिवेदनिकं चैव स्त्रीधनं परिकीर्तितम् ॥[7]

कन्यादानसमये कन्यायाः पिता पुत्रीकृते अनेकानि आभूषणानि वस्त्राणि च ददाति। तत्सर्वं स्त्रीधनमेव भवतीति ध्येयम्। वायुपुराणे कन्यादानमन्त्रेषूल्लेखोऽयं वर्तते-

कन्यां कनकसम्पन्नां कनकाभरणैर्युताम् ।

दास्यामि विष्णवे तुभ्यं सर्वलोकचिकीर्षया ॥[8]

एतत्प्रकारकमेव वर्णनं लिङ्गपुराणेऽपि मिलति -

दासदासीधनाढ्यं च भूषणानि विशेषतः ।

क्षेत्राणि च धनं धान्यं वासांसि च प्रदापयेत् ॥[9]

अनेन भवति स्पष्टमेतद् यत् कन्यादानसमये कन्यायै स्त्रीधनरूपेण बहुधनं पितृभ्रातृव्यादिद्वारा योग्यतानुसारं प्राप्तमासीत्। पुराणाधारोपरि विवाहं कृत्वा प्रस्थानसमये दत्तस्त्रीधनस्योल्लेखो विधास्यते। अञ्जनाया विवाहसमये दत्तस्त्रीधनस्य सम्यगुल्लेखो द्रष्टव्यः -

ततः कालान्तरे विप्र ! केसर्याख्यो महाकपिः ।

यया चेमां ददस्वेति पितरं मे ततः पिता ॥

तस्मै मां दत्तवांश्चैव पारिबर्हं ददौ च सः ।

गवां लक्षसहस्राणि गजलक्षं महामनाः ॥

वाजिनामर्बुदं चैव रथानामर्बुदं तथा ।

वस्त्ररत्नान्यनेकानि दासदासीसहस्रकम् ॥

अन्तःपुरचरी नारी नृत्यगीतविशारदा ।

ददौ वासः सहस्रं च मया साकं महामते ॥[10]

एतादृश एव प्रसङ्गः स्त्रीधनदानस्य ब्रह्मवैवर्तपुराणे रेवती-बलरामविवाहप्रसङ्गे प्राप्यते -

---

[3]मनुस्मृतिः - ९/१९४-१९५

[4]तत्रैव - अध्याय ९/१९४

[5]तत्रैव – ९/१९४

[6]तत्रैव ९/१९५

[7]वायुपुराणम् – अ. ६६/१५

[8]तत्रैव – अ. ६६/१६

[9]लिङ्गपुराणम् - अ. ४०, श्लो. ५-६

[10]स्कन्दपुराणम्- २ वैष्णवखण्डः, अ. ३९, श्लो. १०-१३, पृ. १४७

प्रददौ रेवतीं कन्यां शश्वत् सुस्थिरयौवनाम् ।
अमूल्यरत्नभूषाढ्यां त्रिषु लोकेषु दुर्लभाम् ॥
बलाय बलदेवाय सम्प्रदानेन कौतुकात् ।
वयो यस्यागतं सत्ये युगानां सप्तविंशतिः ॥
दत्त्वा कन्यां विधानेन मुनिर्देवेन्द्रसंसदि ।
गजेन्द्राणां त्रिलक्षं च जामात्रे यौतिकं ददौ ॥
दशलक्षं तुरङ्गाणां रथानां लक्षमेव च ।
रत्नालङ्कारयुक्तानां दासीनां चापि लक्षकम् ॥
मणिलक्षं रत्नलक्षं स्वर्णकोटिं च सादरम् ।
विशुद्धं शुक्लं रम्यं च मुक्तामाणिक्यहीरकम् ॥[11]

अनेन निश्चयो भवति यद् विवाहसमये प्रदत्तस्य धनस्योपरि स्त्रीणामेव स्वामित्वं भवति । एतदतिरिक्तम् इदमपि बोधनीयं यद् भ्रात्रा पितृव्येन तथा सम्बन्धिभिश्च दत्तं सर्वं धनं स्त्रीणामेव । स्कन्दपुराणेऽपि दायभागस्य सुन्दरं विवरणं मिलति । तस्याः कुमार्याः पिता तत्कृते पुत्रसमानं विभज्य धनं सम्पत्तिं च प्रददौ । यद्यपि कुमारी स्वयं न वाञ्छति स्म, तथापि तां योग्यां मत्वा अन्यायोऽपि न भवेदिति प्रकृत्य च राजा पुत्रसमानं पुत्रीकृतेऽपि धनं ददौ -

अनिच्छन्त्यां कुमार्यां च वरं द्रव्यं च पार्थिवः ।
तथाऽन्यदपि प्रीत्याऽसौ यद् ददौ नृपतिः शृणु ॥
इदं भारतखण्डं च नवधैव विभज्य सः ।
ददावष्टौ स्वपुत्राणां कुमार्ये नवमं तथा ॥[12]

इत्थं च पश्यामो वयं यत् स्त्रीधने दायभागे च पुराणकाले स्त्रीणामेवाधिकारः । कल्किपुराणे तु कासाञ्चन सेविकानामपि समुल्लेखो मिलति, याश्च शिविकावहनकर्म कुर्वन्ति स्म । अनेनैव कर्मणा धनमुपार्जयन्ति स्म ।

निवार्यतां तां शिविकां वहन्तीं
नार्योऽतिमत्ता बलवत्तराश्च ।
पद्मा शुकोक्त्या तदुपर्युपस्था
जगाम ताभिः परिवारिताभिः ॥[1313]

कतिपयाः स्त्रियो राजपरिवारस्य अन्तःपुरस्य द्वारपालिकाकर्म-सेविकाकर्म च सम्पादयन्ति स्म । हैडिम्बीवर्णनमवलोकनीयम् । यथा-

दशसहस्रसंख्याभिश्चेटीभिः परिपूरितम् ।[14]

तस्या द्वारे द्वारपालिकाऽप्यासीत् । शिवपुराणे महानन्दादयो वेश्या अप्यासन् । उपरितनसमालोचनेन ज्ञायते यत् पुराणसमये स्त्रियोऽपि आर्थिकदृष्ट्या स्वतन्त्राः परिपुष्टाश्चासन् । एतावदपि अधिकांशाः श्रेष्ठकुलोत्पन्ना राजवंशीयाः स्त्रियोऽपि अर्थोपार्जनहेतुना कमपि व्यापारं व्यवसायं च न प्रकुर्वन्ति स्म अपि तु पितृपतिकुलात् प्राप्तस्त्रीधनोपरि दायभागोपरि च निर्भरा आसन् ।

स्त्रीधनस्य प्रकाराः

१. पितृद्वारा पारिबर्हे प्राप्तधनम् ।
२. पितृभ्रातृद्वारा दत्तं धनम् ।
३. कुटुम्बिजनैस्तथा सम्बन्धिभिः प्राप्तं धनम् ।
४. मित्रद्वारा दत्तं धनम् ।
५. पतिद्वारा तथा पतिसम्बन्धिभिः प्राप्तं धनम् ।

पुराणकालिकसमये अनेन सर्वप्रकारेण प्राप्तस्त्रीधनोपरि स्त्रीणामेव पूर्णाधिकारो बभूवेति । अस्य स्त्रीधनस्योपयोगः पुरुषैर्न विधातव्यः । यदि विपत्तिसमये पत्न्या आज्ञामादाय पुरुषः स्त्रीधनं गृह्णीयात् तर्हि तद्धनं द्विगुणीकृत्य अर्धद्विगुणीकृत्य च पत्नीकृते पुनः प्रदद्यात् । एतद् धनं स्त्री स्वस्य कृते

[11]ब्रह्मवैवर्तपुराणम् - ४ श्रीकृष्णजन्मखण्डः, अ. १०७, श्लो. २-६, पृ. १०८८ ।

[12]स्कन्दपुराणम् १ माहेश्वरखण्डः, अ. ३९, श्लो. ९-१०, पृ. ४०२ ।

[13]कल्किपुराणम् - अ. २, श्लो. १५ ।

[14]स्कन्दपुराणम् - १ माहेश्वरखण्डः, अ. ६०, श्लो. ५२ ।

वस्त्र-आभूषण-दान-धर्म-जीविकोपार्जनादिषु व्ययीकर्तुं प्रभवति। पुराणसमयेऽस्य धनस्योपरि तस्याः स्त्रियाः पूर्णोऽधिकारः स्वामित्वं प्रभुत्वं चासीत्। पुत्र्याः स्त्रीधनस्योपरि पूर्णाधिकारसत्त्वस्योपरितनभागे विशदीकृत्य वर्णनमस्ति।[15] पुत्री यदि विवाहिता न भवेत् तर्हि सा पुत्रवत् पितुः सम्पत्तेरधिकारिणी भवितुमर्हति तथा न्यायतः साऽपि स्वभ्रातृवद् अधिकारिणी भवेदेवेति। कस्यचन पुरुषस्य पुत्रो न भवेत् केवलं पुत्री एव स्यादस्यां दशायां सैवाधिकारिणी। एतादृश्यः कन्या विवाहिताः स्युस्ताः पितुः पत्युर्वा पितृधनस्य पत्युर्धनस्य चोभयस्यापि अधिकारिण्यो भवन्त्येव। राज्ञो ययातेर्मुक्तिः पुत्रीपुत्रादेव सञ्जाता। दायभागरीत्या मिताक्षरारीत्या च पुत्रीपुत्रस्य तृतीयं स्थानं मन्यते। सर्वेऽपि धर्मशास्त्रकारा एकमतिकाः सन्ति विषयेऽस्मिन्।

पुराणसमयेऽप्यासां महत्त्वपूर्णस्थानमासीत्। स्कन्दपुराणे तु नारदद्वारा पार्वत्या हस्तरेखादर्शनस्य प्रसङ्गो मिलति। नारदः कन्याया महत्त्वं प्रदर्शयन् कन्यां दशपुत्रतुल्यां कथयामासेति -

दशपुत्रसमा कन्या दशपुत्रान् प्रवर्धयन् ।
यत्फलं लभते मर्त्यस्तल्लभ्यं कन्ययैकया ॥
तस्मात्कन्या पितुः शोच्या सदा दुःखविवर्धिनी ॥[16]

दायभागः

"दाय"शब्दोऽतिप्राचीनो वैदिकसाहित्येऽपि प्रयुक्त आसीत्। "ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम्"।[17] निरुक्ते च दाय-दायादशब्दा उद्धृतांशेषु प्रदर्शिताः। पाणिनिना च दायादशब्दस्य व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता। तत्र सूत्रेष्वपि समागतोऽयं दायादशब्दः, यथा "दीयतेऽसौ दायः, तमादत्ते इति दायादः"[18] इति।

दायशब्दोऽर्थस्य वाचकः। विज्ञानेश्वरमतानुसारं दायः सा सम्पत्तिरस्ति यस्योपरि तस्य स्वामिना साकं सम्बन्धमात्रकारणेनैवापरव्यक्तेः स्वामित्वस्थापनं भवति'।[19] तत्र दायशब्देन यद्धनं स्वामिसम्बन्धादेव निमित्ताद् अन्यस्य स्वं भवति तदुच्यते। पितृसम्पत्तेरुपरि सन्तानस्याधिकारस्तत्पित्रा सह सम्बन्धकारणेन भवति। अयं च सम्बन्धो जन्मत एव जायते। अतो जन्मत एव अधिकारो ज्ञातव्यः। अपरं च जीमूतवाहनो दायशब्दोत्पत्तिं दानार्थधातुना प्रदर्शयन् कथयति यद् यो दीयते स एव दाय इति दाने दाता पुरुषः स्वाधिकारस्य त्यागं करोति। एवं तस्य स्वत्वनिवृत्त्या अपरपुरुषस्याधिकारस्तत्सत्त्वोपरि दृश्यते।[20]

'दीयते' इति व्युत्पत्त्या दायशब्दे ददाति-प्रयोगश्च गौणः, मृतप्रव्रजितादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरसत्त्वोत्पत्तिफलसाम्यात्, न तु तत्र मृतादीनां त्यागोऽस्ति। ततश्च पूर्वस्वामिसम्बन्ध्यधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत्र द्रव्यस्वाम्यं तत्र निरूढो दायशब्दः। पैतृकसम्पत्तावधिकारदृष्ट्या हिन्दूपरिवारः प्राक्तनैकसहस्रवर्षतः सम्प्रदायद्वये विभक्तो वर्तते। अनयोरुभयोर्मते उत्तराधिकारिप्रश्नमादाय मौलिकमतभेदो भवत्येव। प्रथमस्तु सम्प्रदायस्य प्रधानाधारस्य याज्ञवल्क्यस्मृतेः उपरि विज्ञानेश्वर-द्वारा १०७०-११०० ईशवीयमध्ये लिखिता मिताक्षरा नामिका टीकाऽस्ति। तथा परस्य मूलं १०९०-११३० ईशवीयमध्ये जीमूतवाहनद्वारा प्रणीतदायभागनामक-

[15]तदेव अ. २४, श्लो. ४६-४७ ।
[16]स्कन्दपुराणम् - १ माहेश्वरखण्डः, अ. ३९, श्लो. १२३-१२५।
[17]ऋ. सं. - २/३/२/४
[18]अष्टाध्यायी-२/३/३९ तथा ६/२/५
[19]याज्ञवल्क्य. २/११४ ।
[20]जीमूतवाहन-कृत - "दायभागः", १/४-५ ।

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

ग्रन्थोऽस्ति। याज्ञवल्क्येन विष्णुस्मृतिकारेण च विधवा स्त्री अपुत्रस्य पुरुषस्य सर्वप्रथममुत्तराधिकारिणी कथितेति ।[21] बृहस्पतिना कात्यायनेन च तदधिकारस्य समर्थनमपि कृतम्। विधवाया अभावे कन्याऽपि उत्तराधिकारिणी सम्भवेदेव। ईशवीयपूर्वं चतुर्थशताब्द्यां कौटिल्येन तस्यै सर्वप्रथमं स्पष्टरूपेण दायादः स्वीकारितः ।[22] मनुरीत्याऽपि विधवातः पश्चात् पुत्री एवोत्तराधिकारिणी भवितुमर्हति ।[23] याज्ञवल्क्य-विष्णु-नारद-बृहस्पतीत्यादिभिः कन्याया अधिकारस्य समर्थनं कृतम्। कन्यानां दायग्रहणाय तारतम्यस्य सर्वप्रथमं कात्यायनेन विचारो विहितः। अविवाहितकन्या अपि अस्योत्तराधिकारिणी कथिता ।[24] मृतस्य अपुत्रस्य पुरुषस्य च सम्पत्तौ अधः क्रमेण पूर्वपूर्वस्याभावे उत्तरोत्तरस्य अधिकारो भवति -

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा।
तत्सुता गोत्रजा बन्धुः शिष्यः स ब्रह्मचारिणः॥
एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः।
स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥[25]

अर्थात् पत्नी-कन्या-दौहितृ-मातृ-पितृ-भ्रातृ-भ्रातृपुत्र-गोत्रज-बन्धु-शिष्य-सहपाठीत्यादयः सर्वेऽपि क्रमशोऽधिकारिणो भवेयुरिति।

याज्ञवल्क्यतः पश्चाद् उल्लेखनीयाः स्मृतिकाराः नारद-बृहस्पति-कात्यायन-देवलादयः सन्ति। नारदः पुत्रस्याभावे पुत्र्या अधिकारं बलपूर्वकं समर्थयति। यतो हि पुत्रः पुत्री चोभावेव पितुर्वंशस्य सन्तानप्रवर्द्धकौ स्तः -

पुत्राभावे तु दुहिता तुल्यसन्तानदर्शनात्।
पुत्रश्च दुहिता चोभौ पितुः सन्तानकारकौ ॥[26]

बृहस्पतिना पत्नीं प्रति अधिकारान् समर्थयता याज्ञवल्क्यवद् दायादेषु प्रथमस्थानं प्रदत्तम्-

यस्य नोपरता भार्या देहार्धं तस्य जीवति।
जीवत्यर्धशरीरेऽर्थं कथमन्यः समाप्नुयात् ॥[27]

मनुरीत्या अविवाहितपुत्रीकृते प्राचीनसमये पैतृकसम्पत्तितश्चतुर्थांशसम्पत्तिर्भातृसकाशात्प्राप्ता आसीत् ।[28] वैदिकसमयेऽपि अविवाहिता याः कन्याः स्वपित्रा सह आजीवनं गृहे निवसन्ति स्म, ताः कन्या अभुजा इति संज्ञया कथ्यन्ते स्म जनैरिति। ता अपि सामान्यरूपेण पैतृकसम्पत्तेरुत्तराधिकारिण्यः सम्भवन्त्येव। पुराणसमयेऽपि स्त्रीणाम् आर्थिकचित्रणस्य सम्यग् विवरणं मिलति। स्त्रीधनस्य दायभागस्य च स्पष्टप्रमाणमपि प्राप्यते। अग्निपुराणे दायभागस्य स्त्रीधनस्य वा उत्तमोल्लेख इत्थमस्ति -

यदि दद्यात्समानांशान् कार्याः पत्न्यः समांशिकाः।
असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः॥
भगिन्यश्च निजादंशाद् दत्त्वांशं तु तुरीयकम्।
चतुस्त्रिद्व्येत्येकभागाः स्युर्वर्णशो ब्राह्मणात्मजाः॥
औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः।
सुतांश्चैषां प्रभर्तव्या यावद् वै भर्तृसात्कृताः॥
अपुत्रा योषितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ॥[29]

अर्थात् यदि पिता स्वपुत्रेभ्यः समानांशरूपेण द्रव्यं वितरति, तर्हि तस्याः पत्न्यः अपि तस्मिन् कार्ये समांशिकाः अर्थात् समानभागभागिन्यः स्युः। याः स्त्रियः असंस्कृताः सन्ति (विवाहादिसंस्काररहिताः),

---

[21]याज्ञवल्क्य. - २/१३५ ।

[22]कौटिल्य अर्थशास्त्रम् - ३/५ ।

[23]मनुस्मृतिः - ९/१३० ।

[24]मिताक्षरा - २/१३५ ।

[25]याज्ञवल्क्य. १/१३५-१३६ ।

[26]नारदसंहिता - १४/१७ ।

[27]दायभागः- १४९ ।

[28]मनुस्मृतिः - ८/११८ तथा कौटिल्य अर्थशास्त्रम् - ३/५ ।

[29]अग्निपुराणम् - अ. २५६ ।

ताः पूर्वं संस्कृतैः भ्रातृभिः विधिपूर्वकं संस्कार्याः (विवाहादिना संयोज्याः) भवन्ति। भगिन्यः (स्वभगिन्यः) तु निजस्य दत्तांशात् तुरीयकं (चतुर्थांशं) दत्त्वा अवशिष्टभागं ग्राहयन्ति। ब्राह्मणानां पुत्राणां भागविभागः वर्णानुसारं चतुर्थः, तृतीयः, एकः इत्येवं क्रमशः विनिर्दिष्टः। (एषः विविधानां पुत्राणां वर्गः, तेषां ज्येष्ठत्वानुसारं वा वर्णविभागः अपि सम्भाव्यते।) यः पुत्रः धर्मपत्नीजातः (धर्मपत्नीसम्भूतः), सः औरसः इति कथ्यते, स एव मुख्यः। पुत्रिकायाः सुतः यदि पितृगृहगृहीतः (भर्त्रा स्वीकृतः) भवति, तर्हि सः अपि औरसपुत्रतुल्यः भविष्यति। एतेषां सुतानाम् अंशः यावत् भर्तृसात्कृतो भवति, तावत् प्रदेयः। याः स्त्रियः अपुत्राः (निःसन्ततयः) सन्ति, यदि ताः साधुवृत्तयः (सदाचारवत्यः, कुलीनवृत्तयः) स्युः, ताः स्त्रियः अपि एतेन एव (अर्थात् पुत्रैः) भर्तव्या, पालनीया च।

आर्थिकस्वातन्त्र्यम्

आर्थिकस्वातन्त्र्यम् इत्यस्य अर्थः अस्ति - धनसम्पत्त्याः विषये आत्मनिर्णयकत्वम्। प्राचीनभारतीयपरम्परायामपि स्त्रीणाम् आर्थिकविषये स्वतन्त्रता यथाशक्ति संरक्षिता आसीत्। विशेषतः स्त्रीधनं, दायभागः, दानकर्तृत्वं च एतत् सूचयन्ति यत् स्त्रियः केवलं भर्तृपराश्रिता नासन्, अपि तु आर्थिकरूपेण आत्मनिर्भराः अपि। पुराणेषु दृष्टं यत् धर्मपत्नी पत्या सह धर्मकार्येषु समानभागिन्यः अभवन्। विवाहे प्राप्तं स्त्रीधनं न केवलं तस्याः अधिकारः, अपि तु अपरस्पर्शनीयम् इति शास्त्रनिर्देशः। आर्थिकस्वातन्त्र्यस्य स्वरूपं स्त्रीधनस्य संरक्षणे, दानविधायित्वे, तथा व्यवसायमण्डले अपि दृश्यते। न केवलं धर्मशास्त्रेषु, अपि तु पुराणेषु अपि कतिपयाः स्त्रियः व्यापारिण्यः, शिक्षकाः, विदुष्यश्च अपि वर्णिताः। एषु उदाहरणेषु स्त्रीणाम् आर्थिकसामर्थ्यं, निर्णयक्षमता च प्रतिपाद्यते। अत्र आर्थिकस्वातन्त्र्यं न केवलं धनप्राप्तेः चिह्नम्, अपि तु आत्मसम्मानस्य आधारः अपि।

आधुनिकसमाजे यदा महिलाः अर्थव्यवस्थायाम् अग्रगण्याः भवन्ति, तदा एते प्राचीनदृष्टान्ताः प्रेरणास्रोतांसि सन्ति। आर्थिकदृष्ट्या स्वतन्त्रता स्त्रियै आत्मनिर्भरतां, सुरक्षितजीवनं, विकल्पस्वातन्त्र्यं च ददाति।

स्त्रीसशक्तिकरणम्

स्त्रीसशक्तिकरणं नाम केवलं बाह्यबलस्य वृद्धिः न, अपि तु ज्ञानस्य, आत्मविश्वासस्य, निर्णयस्वातन्त्र्यस्य च समुन्नतिः। एषा प्रक्रिया स्त्रियः सामाजिकरूपेण, आर्थिकरूपेण, बौद्धिकरूपेण च सशक्ताः करोति। भारतीयपुराणसाहित्ये सावित्री, गार्गी, मैत्रेयी, अनुसूया, दमयन्ती इत्याद्याः स्त्रियः अत्यन्तं तेजस्विन्यः, ज्ञानिन्यः, स्वनिर्णययुक्ताः च अभवन्। सावित्री यमराजं अपि ज्ञानबलतः पराजितवती, गार्गी ब्रह्मविद्यायां याज्ञवल्क्यं प्रश्नैः निरस्तवती। एवं स्त्रीणां सशक्तिकरणस्य जडा अस्माकं संस्कृतेः मूले सन्ति। प्राचीनकाले धर्मपत्नी, सहधर्मिणी इति दृष्ट्या स्त्रियः सम्मानिताः। एषा दृष्टिः स्त्रीपुरुषयोः समत्वं प्रतिपादयति।

वर्तमानकाले स्त्रीशिक्षा, धनोपार्जनसुविधा, निर्णायकत्वं, नियमसंरक्षणम् – एते सर्वे स्त्रीसशक्तिकरणस्य उपादानानि। परं यथार्थं सशक्तिकरणं तदा सम्पूर्णं भवति, यदा स्त्रियः आत्मविश्वासपूर्वकं स्वजीवननिर्णयान् स्वयमेव कर्तुं शक्नुवन्ति। अतः पुराणदृष्टान्तैः प्रेरितम् आधुनिकस्त्रीसशक्तिकरणं केवलम् अधिकारदायित्वेन सीमितं न स्यात्, अपि तु जीवनप्रेरणायाः मूलाधारः भवेत्।

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

सामाजिकभूमिका

सामाजिकसंरचनायां स्त्रीणां भूमिका सदैव महत्त्वपूर्णा आसीत्। माता, पत्नी, भगिनी, पुत्री, शिक्षिका, प्रशासिका इत्याद्याकारैः सा समाजे विविधदिशासु कार्यं कृतवती। प्राचीनभारते स्त्रीणां सामाजिकभूमिका केवलं गृहकार्ये सीमिता नासीत्, अपि तु धर्म-राजनीति-शिक्षा-कलादिषु अपि प्रसिद्धा।

भागवतपुराणे, देवीपुराणे, स्कन्दपुराणे च कतिपयाः स्त्रियः धर्मप्रचाराय, तपस्यायै, राजकार्याय अपि प्रेरिताः दृश्यन्ते। अनुसूया तपस्विनी, सीता समाजधर्मे स्थितप्रज्ञा, द्रौपदी न्यायप्रवर्तिनी च आसीत्। एषां भूमिकाः केवलं स्त्रीस्वरूपस्य शृङ्गारपरत्वं न, अपि तु धैर्यं, निर्णयशक्तिं, त्यागबुद्धिं च प्रतिपादयन्ति। सामाजिकभूमिकायाः महत्त्वं तदा वर्धते, यदा स्त्रियः शिक्षायां, चिकित्सायां, प्रशासने, राजनीतौ च अग्रगण्यं स्थानं लभन्ते। एषा भूमिका केवलं कर्तव्यरूपेण न स्यात्, किन्तु प्रेरणास्वरूपेण अपि प्रकटते।

आधुनिकसमाजे यदि स्त्रियः सामाजिकविकासे, निर्णयप्रक्रियायां, संस्कारवितरणे च भागं गृह्णन्ति, तर्हि एषा भूमिका सशक्तसमाजस्य आधारः भवति।

निष्कर्षः

एतद्विश्लेषणात् निष्कर्षरूपेण प्राप्यते यत् पौराणिकसमये नारीजनस्य दशा श्रेष्ठतमाऽऽसीत्। तासां स्त्रीधनदृष्ट्या दायधनदृष्ट्या च उच्चतरस्थानं प्राप्तमासीत्। भगिनीभ्रात्रोः सम्बन्धेऽस्मिन् नास्ति कश्चन मतभेदः। प्रत्येकस्मिन् प्रेम-सहानुभूति-आत्मीयभावनादयो गुणा आसन्। पुराणसमये परिवारे मातुः पितुश्च इदमेव प्रधानकर्तव्यं भवति स्म यत् सर्वा अपि सन्ततयः प्रेम्णा व्यवहरेयुरिति। अस्यैकमुदाहरणं स्कन्दपुराणे प्राप्यते। कुमारीनामकराजकन्यायाः समीपे तद्भ्रातरो गत्वा प्रार्थयन्ति यद् हे देवि! अस्माकं राज्यं विभज्य अस्मत्पुत्रेभ्यो दापय। अतः पुराणसमये भगिनीं प्रति भ्रातृणां पूर्ण-प्रेम अधिकविश्वासश्चासीत्। भ्रातृजना मिलित्वा भगिनीपार्श्वे समागत्य प्रार्थयन्ति स्म।

स्त्रीणाम् आर्थिकस्वातन्त्र्यं, सशक्तिकरणं, सामाजिकभूमिका च – एते त्रयोऽपि अङ्गाः परस्परं सम्बद्धाः। एतेषां समुचितविकासेन स्त्रियः आत्मनिर्भराः, ज्ञानिन्यः, सृजनात्मिकाश्च भवन्ति। पुराणवाङ्मये न केवलं धार्मिकचिन्तनम्, अपि तु स्त्रीविषये सुदृढः दृष्टिपातः अपि दत्तः अस्ति। अतोऽस्माभिः एतेषां प्राचीनमूल्यानाम् आधारेण आधुनिकविकासः सम्यक् चिन्तनीयः।

शनैः शनैः परवर्तिकाले समागत्य परिवारस्य परिवारजनानां च भावना विचारश्च परिवर्तितः। संयुक्तप्रणाली विलुप्ता। अर्थस्य सम्पत्तेरुत्तराधिकारस्य च महत्त्वाकाङ्क्षा भगिनीभ्रात्रोः सौहार्दं नाशितवती। शनैः शनैस्तासामुत्तराधिकारित्वेऽपि प्रवञ्चना सञ्जाता। अतो वक्तुं शक्यते यत् पुराणकाले नार्य आर्थिकदृष्ट्या स्वतन्त्रास्तथा स्त्रीधनस्य दायभागस्याधिकारिण्यश्च समभवन्निति।

सहायकग्रन्थसूची

- चाणक्यः। (१९९२)। *कौटिलीयार्थशास्त्रम्*। शास्त्री, रामानाथः (सम्पा.)। वाराणसी: चौखम्भा संस्कृत सीरीज।
- मनुः। (१९८५)। *मनुस्मृतिः*। विद्यारत्नः, रामनारायणः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत भवन।

- याज्ञवल्कः। (१९३८)। *याज्ञवल्क्यसंहिता* । शास्त्री, कृष्णमाचारी (सम्पा.)। बम्बई: आनन्दाश्रमसंस्था।
- विज्ञानेश्वरः। (१९६२)। *मिताक्षरा* (याज्ञवल्क्यस्मृतेः टीका)। जोशी, लक्ष्मणशास्त्री (सम्पा.)। पुणे : भारतीया विद्याभवनम्।
- जीमूतवाहनः। (१९७२)। *दायभागः*। शास्त्री, के.पी.व. (सम्पा.)। कलकत्ता : बिड़ला फाउंडेशन।
- नारदः। (१८८५)। *नारदस्मृतिः*। जॉली, जूलियस् जे. (सम्पा.)। लन्दन : ट्रूबनर एण्ड कम्पनी।
- (१९८०)। *ऋग्वेदसंहिता*। मूलर्, मैक्स् (सम्पा.)। ऑक्सफोर्ड : ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस्।
- व्यासदेवः। (१९००)। *अग्निपुराणम्*। शास्त्री, विष्णुः (सम्पा.)। मुंबई : नीराजनप्रकाशनम्।
- व्यासदेवः। (१९२४)। *लिङ्गपुराणम्*। शास्त्री, श्रीकृष्णः (सम्पा.)। वाराणसी: चौखम्भा ओरियण्टल्।
- व्यासदेवः। (१९८८)। *स्कन्दपुराणम्*। शास्त्री, गणपतिः (सम्पा.)। दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
- व्यासदेवः। (१८९३)। *ब्रह्मवैवर्तपुराणम्*। शास्त्री, श्रीधरः (सम्पा.)। कलकत्ता : संस्कृतप्रेस्।
- व्यासदेवः। (१९९०)। *कल्किपुराणम्* । शास्त्री, केशवः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्भा अमरभारती प्रकाशन।
- व्यासदेवः। (१९७५)। *श्रीमद्भागवतम्* । स्वामितपोवनाचार्यः (सम्पा.)। ऋषिकेश: तपोवनप्रकाशनम्।